

mål+4mæle

Hvor kommer sproget fra?

Sproget er næsten for godt til at dele med andre. Men hvis nu de andre er 100 % med i teamet, så kan det måske betale sig alligevel. I serien om sprogets oprindelse giver Ib Ulbæk et seriøst bud på, hvorfor mennesker har sprog, mens dyr ikke har det. Læs side 7.

Oplæsning for børn

Det er godt at læse op for børn. Man får vigtige fælles oplevelser. Men hvad skal der til i oplæsningen, for at børnene virkelig lærer nogle nye ord? Det satte Mette Nygaard sig for at finde ud af. Læs om de gode resultater side 16.

ordnet.dk

Nye søgemuligheder vil gøre det lettere at få orden på ordene. Elektroniske ordbøger har plads til meget mere – og opslagsværker kan kombineres. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab er begyndt at spinde et net. Læs side 20.

Julemanden

er på vej – og ikke kun til Danmark. I andre lande venter børnene fx på Papai Noel, Joulupukki, de Kerstman og Il Babbo Natale. Find ud af, hvilke lande det drejer sig om side 27.

Sprogligheder 2

Sprogets oprindelse i lyset af moderne forskning 7

Amt forbi 15

Gensidig oplæsning og børns ordforråd 16

Et net af ord – ordnet.dk 20

Jul på mange sprog 27

Sær skrevne ord 31

Det er underligt at mennesker ved hjælp af fysiske handlinger kan dele tanker med hinanden i et sprogfællesskab, kan forklares ved stadige aktiveringer på sprogets fire niveauer af tælle som mekanismen, som siger: den sproglige ytring tæller som fælles tanke på en fælles baggrund: ([Y => T]_B).
Ole Togeby, f. 1947,
i *Fungerer denne sætning?* (2003).

Sprogligheder

Denne brevkasse handler om sprogligheder. Det er spørgsmål og problemer om sprog, men det er også fine detaljer i sproget som man bliver opmærksom på, og som man vil gøre andre bekendt med. Går I rundt og tænker på sprogligheder, så send et brev om dem til redaktionen. De vil svare på brevet hvis de kan. Ellers kender de nok nogen de kan sætte til det. Send brevet til:

Birgit Bjerre Hansen
Inavej 12
3500 Værløse

? I går eftermiddag

Er udtrykket *i går eftermiddag* korrekt? Det lyder forkert i mine ører, og når jeg slår op i ordbogen, hedder det både *i går aftes* og *i går morges*. Så må det da også hedde *i går eftermiddags* og *i går formiddags*. Alle vegne både i aviser, radio og tv bruges den først nævnte form. Men den bliver måske mere og mere rigtig, jo flere der bruger den? Eller er det mig, der tager fejl?

Med venlig hilsen,
Annette Deurell
Brøndby

! Som du er inde på, har vi en slags fortids-s i en række tidsangivelser, fx *i eftermiddags* og *i formiddags*: *i efter-*

middag har vi beskåret roserne, som er noget andet end *i eftermiddags* har vi beskåret roserne. Man kan roligt anbefale formerne med *s*, og det gør fx *Nu dansk Ordbog*.

I forbindelserne *i går eftermiddags* og *i går formiddags* kan man jo sige at s'et er overflødigt, men det bliver det ikke automatisk ukorrekt af. Tænk fx på *i går aftes* – hvorfor ikke *i går aften*?

Så er der jo *i sommers* og *i vinters*. Her er s'et lige så logisk og nødvendigt som i *i eftermiddags*, *i middags* osv., men af en eller anden grund regnes de for ukorrekte. Det er der ingen som helst fornuftig forklaring på! Men folk er sikkert skræmt fra vid og sans af det skrækelige *i sommers/i vinters* og så tør de heller ikke sætte *s* på *i i formiddag* osv. I gamle dage hed det for resten *i forgår*. Hvad med at stryge det overflødige *s* i *i forgår*?

EH

? Fyrretyve

Hvorfor siger vi fyrretyvende?

Mette Juel
Fredericia

! Forklaringen på det danske talordssystem er egentlig ikke særlig svær, men den er i høj grad besværlig. Nu prøver vi at se bort fra alle kringlede og egentlig uvedkommende lydudvik-

linger for at komme til selve sagen.

Der har eksisteret et element *tiuge* eller *tiuve* i ældre dansk med betydningen 'tier, antal af 10', og selvfølgelig er det beslægtet med talordet *ti*. Det har vi i *totiuge*, altså 2×10 , som i tidens løb bliver til *tyve* (20). Det samme med *tretiuge*: $3 \times 10 =$ *tredive*. Og nu skulle man have ventet *firetiuge* ($4 \times 10 =$ *fyrre*). Men denne form kendes vistnok ikke fra gammel tid, *fyrre-tyve* og den forkortede form, *fyrre*, kommer ad en lidt anden vej. Den ser vi på om lidt, for det bliver værre endnu.

Halvtreds! Her skal vi lære at *halvtredje* betyder $2\frac{1}{2}$. Og *sind* betyder 'gange'. Vi har stadig dette element i *nogensinde* og *ingensinde*, men i ældre dansk brugtes ordet også som gangesegn: *halvtredje sinde tyve* ($2\frac{1}{2} \times 20$) = *halvtredsindstyve*.

På den måde går det videre i sin tunge logik: *tre sinde tyve* (3×20) = *tresindstyve*. *Halvfjerde sinde tyve* ($3\frac{1}{2} \times 20$) = *halvfjerdsindstyve*. Og så kan læserne nok selv klare 80 og 90.

Men denne endelse *-tyve* var det efterhånden svært at holde ude fra det *tiuge* som betød 10, og som efterhånden blev udtalt på samme måde. Det der burde have heddet *firetiuge* ('*fireti*'), blev misfortolket som '*fire-tyve*', altså *fyrretyve*. Så de *tyve* i *fyrretyve* er en forvanskning af en gammel udtale af noget med *ti*. Og de er dermed ikke de samme *tyve* som dem i tallet 20, *halvtredsindstyve* og de andre talord op til 90.

Man kunne jo så spørge hvorfor vi ikke fik *tosindstyve* (2×20) i stedet

for *fyrretyve*. Kan det være fordi det ville komme for tæt på tusind? Nej, næppe, for *tusind* begyndte i gammel tid med konsonanten *p*, skrevet *th*. Det er den vi har i engelsk *thousand* den dag i dag! Og *twenty* og *tyve* begynder med *t*. Så der var ingen fare for sammenblanding og misforståelser.

De såkaldte ordenstal, de der placerer noget i talrækken, brugte *-tyvende* i mange århundreder, bortset fra *tredivte*, som jo ikke havde den dominerende endelse på *-ende*, men ellers: *toogtyvende*, *de femoghalvfemsindstyvende*, *den tooghalvtredsindstyvende dag* efter ulykken osv. I den række passer det oprindeligt misforståede *-tyve* i *fyrretyve* fint ind: *det fyrretyvende år*, *for toogfyrretyvende gang*.

Det er blevet meget tunge og egentlig uigennemskuelige former. De yngre danskere har nu taget affære og har indført de logiske og systematiske former *femoghalvtredsende*, *otteogfirsende*, *femogtressende* osv. Bare sådan! Og disse former er da også kommet med i Retskrivningsordbogen af 1987 ved siden af de gamle på *-tyvende*.

EH

? Snakke eller tale

Hvad er forskellen mellem at *snakke* og at *tale*? Er der i det hele taget forskel?

Mette Juel

Fredericia

! Man kan diskutere om der er forskel på ordene *snakke* og *tale*, men der har

i al fald været det. Den gamle betydning finder man måske klarest i C. Molbechs ordbog fra 1859. Her står at *at tale* betyder »udtrykke sine Tanker og Følelser ved hørlige Tegn, som bestaae af sammenhængende Ord«. Om *at snakke* står der at det betyder *tale*, »men kun om den daglige, uden Eftertanke fremførte Tale«.

Tager man nu nyeste udgave af Politikens Nudansk Ordbog (1999), så står der at *snakke* = *tale* og *tale* = *snakke*, idet man dog må tage forbehold for visse faste vendinger (du skulle snakke, det taler for sig selv).

Mellem disse to ordbogsværker er der så en stribe som dokumenterer at de to ord *snakke* og *tale* glider mere og mere sammen mht. betydning. Der er imidlertid stadig danskere som mener at der bør være en betydningsforskel, og synes det lyder sært når nogen siger »Ved Majestætens bisættelse snakkede biskoppen ud fra Johs. 3,16.«

Fremmedsprogsordbøgerne skelner med rette mellem *snakke* og *tale*. I Dansk-engelsk (Gyldendal 1995) står der at *snakke* oversættes til *talk*, og *tale* til *speak*. Dansk-tysk (Munksgaard 1991) har *snakke* = *reden, sprechen*, og *tale* = *sprechen, reden*. Den er ikke helt nem at klare, men det hjælper på det at der til *snakke* opregnes synonymer som *plaudern* og *schwätzen*. Dansk-fransk (Nyt Nordisk Arnold Busck 1997) har *snakke* = *causer* og *tale* = *parler*, men så begynder et synonymorgie. Til *causer* = *snakke* bl.a. *bavarder*, *babiller*, *palabrer*, *parler pour ne rien dire*; og til *parler* = *tale* bl.a. *converser*, *s'entretenir*, *deviser*,

discourir. Men begge opslag har så-mænd *causer* og *parler*, så knivskarp synes forskellen ikke at være.

Den dansker der slår op i disse nyttige ordbøger, får således god hjælp og vejledning. Men hvis han kun kender *snakke* og altså ikke kigger i artiklen *tale*, så kan det gå galt.

Men altså, de to ord er i dansk ved at flyde sammen, således at *tale* er på tilbagetog og *snakke* overtager begge grundbetydningerne. Det skal man nok ikke uden videre glæde sig over.

Men bliver man bedt om et råd mht. brugen af de to ord, eller føler man en uovervindelig trang til at komme med et, kan man roligt tage Molbechs definitioner som udgangspunkt. Det er ikke det samme at *snakke* om noget som at *tale* om det.

EH

? Biords-t

Jeg har et spørgsmål om tilføjelse af t på biord og tillægsord. Det giver ofte anledning til diskussion ved korrekturlæsning. I følgende konkrete eksempel vil jeg gerne høre jeres mening:

»Antallet af unge øges ganske betragteligt i disse år, og netop de unge skal forhåbentlig(t) være med til at bære foreningerne videre og udvikle dem.«

Ulla Velling Nicolaisen

Vejle

! Det er fuldstændig korrekt i eksemplet, altså også valgfriheden i *forhåbentlig(t)*.

De ret udviklede regler for biords-t

kan man først og fremmest læse om i *Retskrivningsordbogen* § 36-39. Desuden i en længere artikel i *Mål & Mæle* årgang 7 nr. 4 og en kortere i 17. årgang nr. 3. Jeg kan også anbefale Håndbog i Nudansk (Politikens Forlag 1991) side 71-75. Her er der ligefrem en lille ordbog hvor man kan finde ord som *forhåbentlig*, *egentlig*, *lovlig*, *relativ*, *unægtelig* osv.

EH

? Krybbespil eller julekrybbe

Sammen med mange i Danmark, store og små, nød jeg sidste år julekalenderen »Jesus og Josephine«, som havde mange kvaliteter.

Men hver dag irriterede det mig, at serien ikke skelnede mellem en julekrybbe og et krybbespil. Julekrybber i de små hjem er nok gået af mode, men til gengæld bygges de op i masser af kirker op til jul. Og krybbespil i bl.a. skolerne er samtidig blevet moderne under den konstante angelsaksiske påvirkning. Hvordan slår man et slag for differentiering mellem de to begreber?

Med venlig hilsen

Hanne Kjærsgaard

Herlev

! Ud fra en nutidig sprogfølelse bør *krybbespil* bruges om et skuespilligende optrin som skildrer Jesu fødsel. Mens *julekrybbe* bør bruges om en lille model fremstilling af stalden med den nyfødte Jesus omgivet af forældre, husdyr og helligtrekonger.

Men i ældre dansk kan *julekrybbe*

også bruges om religiøse optog der fremstiller Jesu fødsel – altså en slags skuespil, især dog et katolsk fænomén.

EH

? Begrundelse af eller begrundelse for

Først tak for et interessant tidsskrift. Nogle af mine (filosof)kolleger hævder at man godt kan sige *begrundelse af*, hvilket jeg er uenig i. De skriver fx om »nykantianernes *begrundelse af* forholdet mellem pædagogik og filosofi«.

Hannah Mia Hendriksen

Danmarks Pædagogiske Universitet

! Der er ingen tvivl om at det almindeligste er *begrundelse for noget*. Men *begrundelse af noget* kan nok ikke uden videre afvises, da det indgår i et etableret grammatisk mønster:

at opdage Amerika – opdagelsen af Amerika

at udsætte et møde – udsættelsen af et møde

at fjerne noget affald – fjernelsen af noget affald

at begrunde forslaget – begrundelsen af forslaget

Men så er der spørgsmålet om *begrundelse for* og *begrundelse af* betyder det samme. Der er ingen kære ordbøger der hjælper her, men er det ikke sådan at *begrundelse for* betegner mængden af argumenter og ideer som findes i avisartikler, rapporter, referater og diskussioner? Mens *begrundelse af* er en kommunikativ handling, nemlig det skriftligt eller mundtligt at

gøre rede for hvad *begrundelsen* for et eller andet er? Se engang her:

begrundelsen for forslaget er hensynet til sikkerheden

Det går fint. Men det går ikke eller i al fald dårligere med

begrundelsen af forslaget er hensynet til sikkerheden

Derimod kan vi uden videre have vi venter stadig på en begrundelse af forslaget

dvs. at vi venter en kommunikativ handling som en erklæring, en pressekonference, en avis-kronik. Men vi venter stadig på en begrundelse for forslaget

må betyde at der ikke foreligger acceptable ideer eller redegørelser – og

slet ikke kommunikative handlinger. »Nykantianernes begrundelse af forholdet mellem pædagogik og filosofi« må så fx dreje sig om hvordan nykantianerne ved givne lejligheder har begrundet at der er et forhold mellem pædagogik og filosofi.

Der kunne også være tale om en påvirkning fra tysk. På tysk betyder *Begründung* dels 'begrundelse' som i dansk, dels 'grundlæggelse', 'etablering'. Måske mener forfatteren 'grundlæggelse af' forholdet mellem det nye fag pædagogik og det gamle filosofi'.

EH

mål+mæle

Mål og Mæle
ISSN 0106-567X

REDAKTION:
Carsten Elbro, Erik Hansen (Sprogligheder),
Holger Juul, Jørn Lund, Pernille Frost.

TYPOGRAFISK DESIGN: Henrik Birkvig

SKRIFT: FF Olsen

EKSPEDITION OG PRODUKTION:
Elbro-Tryk
Håndværkervej 10, postboks 3072
6710 Esbjerg V
Giro 747-3494
Telefon 75 15 43 60
E-post: elbro@tiscali.dk

Mål og Mæle udkommer 4 gange om året, og abonnementsprisen er 190,00 kr. pr. årgang. Man kan tegne abonnement ved at skrive eller ringe til Elbro-Tryk. Hertil henvender man sig også om adresseforandring eller fejl ved bladets levering. Eftertryk af tekst og illustrationer er tilladt når kilden angives.

Spørgsmål til læserbrevkassen samt manuskripter til Mål og Mæle sendes til: Holger Juul, Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab, Københavns Universitet, Njalsgade 120, København S
Eller som elektronisk post til Carsten Elbro på adressen ce@cphling.dk
Hjemmeside: www.cphling.dk/Maal+Maele

Sprogets oprindelse i lyset af moderne forskning

I 1967 overrumplede en meget ung chimpanse den videnskabelige verden ved at kunne tale tegnsprog, det sprog som tales af døde. Chimpansen hed Washoe og boede i en campingvogn hos et amerikansk psykologægtepar, Beatrice og Richard Gardner. De havde på baggrund af tidligere fejlslagne forsøg tilbage i halvtredserne med at lære chimpanser talesprog valgt at prøve med tegnsprog. For hvis chimpanser ikke havde tilstrækkelig bevidst kontrol over deres stemme, så synes deres kontrol over hænder og arme ubetvivlelig. Derfor kunne det måske vise sig at være fordelagtigt at skifte kanal. Og træningen viste sig da også at give resultater. Hun begyndte sin træning knap et år gammel og havde efter ca. fire års træning et ordforråd på 132 tegn. Desuden havde hun spontant kombineret tegn til at karakterisere nye genstande. En nød kaldte hun for et sten-bær. Da der omtrent samtidig kom tilsvarende resultater fra andre forsøg med chimpanser og en enkelt gorilla, var sensationen skabt. Aberne havde krydset det Rubikon som skiller mennesker fra dyr, ved også at kunne bringes til at tale. Sådan lød det – også fra Gardnerne. Men ikke længe.

Ideen om det medfødte sprog

De fremlagte resultater var i modstrid

med den herskende ortodoksi inden for sprogforskningen på det tidspunkt. Her var det Noam Chomskys ambitiøse grundideer, der herskede. En af kongstankerne var, at det menneskelige sprog ikke er tillært, men i sin grundstruktur medfødt. Denne antagelse bygger på to forhold.

Det første forhold er i følge Chomsky, at sprog ikke er mulige at lære – ud fra erfaringer alene. Barnet får en så begrænset mængde sprogligt input, at det ikke på den baggrund kan danne den korrekte hypotese for, hvordan sprogets system er. Det ville betyde, at barnet på et tidspunkt ville skabe nye sætninger, som var i overensstemmelse med dets hypotese, men ikke i overensstemmelse med det fælles talte sprog. Men barnet formår faktisk at korrigere eventuelle fejlhypoteser om fx bøjning af verber – på en måde, så det ved skolestart stort set mestrer det samme sprog som resten af sprogsamfundet. Ifølge Chomsky skyldes det, at barnets *medfødte universalgrammatik* hjælper barnet med at forstå det sprog, som forældrene taler, og som ifølge teorien er en konkretisering af de universalgrammatiske regler.

Det andet forhold er i følge Chomsky, at sproget er et særskilt system med regler, som ikke kan afledes fra menneskets almene psykologiske ud-

vikling og funktion. Regler for kombination af ord til led og sætninger er vilkårlige i forhold til måden, hvorpå mennesker henter viden om omverdenen. De regler gælder kun for sproget, og tilsvarende er andre vidensregler i den menneskelige psyke specifikt tilpasset deres job.

Med disse to overordnede teoretiske antagelser var Chomsky og hans tilhængere i skarp opposition til to af tidens dominerende psykologiske og sprogpsykologiske teorier, nemlig behaviorismen og Piagets udviklingspsykologi. Med chimpansen Washoe svarede behavioristerne tilbage og forsøgte med slagord som »forskellen mellem menneske og dyr er kun i grad (kvantitativt) og ikke i art (kvalitet)« at låne støtte fra den darwinistiske evolutionslære, der baserer sig på gradvis udvikling.

Chimpanserne mangler grammatik

Op gennem halvfjerdsenerne rasede der således en veritabel sprogkrig om, hvorvidt chimpanser og mennesker generelt ville kunne tilegne sig sprog, og hvorvidt de resultater, der var fremlagt, tydede i den retning. Det var, som andre krige, ikke noget kønt syn med beskyldninger og modbeskyldninger rygende gennem luften. Da røgen havde lagt sig, var der en udbredt enighed om, at nok var forsøgene interessante, men at de ikke afgørende havde flyttet chimpanser og gorillaer over på den anden side af Rubikon. Afgørende var og er, at aberne ikke er i stand til at opbygge

en egentlig grammatik til at skabe den ubegrænsede brug af sætninger, som mennesker kan frembringe. Dermed står aberne i modsætning til menneskebørn, der, foruden at lære ord med rasende fart, også meget hurtigt i sprogtilegnelsen går fra at ytre enkeltord til at kombinere dem og allerede som treårige har overhalet enhver omhyggeligt, gennem mange år trænet abe. Børn synes således i den grad at være tilpasset sproget, at indlæringen kan foregå uden særlig træning, men blot ved at indgå i almindelig social interaktion med voksne, som taler med barnet uden særlige forudsætninger for at lære barnet sproget.

Tidligere tiders teorier om sprogets oprindelse kan være ganske underholdende (jf. Erik Hansens gennemgang i *Mål og Mæle* 2004 nr. 2), men savner et rimeligt grundlag. Der er to forhold, som gør det svært at sige noget rigtigt om sprogets oprindelse. For det første er kendsgerningerne relativt få givet det komplekse felt, som en sådan teori skal forholde sig til. Det er som at lægge et enormt puslespil med kun en tiendedel af brikkerne til rådighed. Og nogle af brikkerne vil aldrig komme til syne; vi vil aldrig med sikkerhed kunne vide, hvordan urmenneskets første sprog har lydt, hverken i dets primitive begyndelse eller som et udviklet system beslægtet med moderne sprog. For det andet er det ikke et spørgsmål, som kan besvares af én videnskabelig disciplin alene. Netop fordi afstanden mellem moderne sprog og menneskets oprindelige forsøg på sproglig kommuni-

Kanzi med
sit
pegebræt

kation er så stor, er det næsten ikke en opgave for sprogvidenskaben og dens mange underdiscipliner at besvare. Den har ikke noget materiale, som den kan undersøge, beskrive og forklare, når det gælder ursproget eller ursprogene. Dermed bliver det et videnskabeligt randområde, hvor mange videnskabelige discipliner kan bidrage, men ikke nødvendigvis skal. Arkæologi, palæontologi, antropologi, etologi, biologi, geografi, sociologi, neurobiologi, historisk lingvistik og almen lingvistik, psykologi, human etologi, sprogpsykologi og sprogfilo-

sofi vil alle være nødvendige videnskaber i besvarelsen af et problem, som ikke naturligt falder centralt inden for deres felt.

Det følgende er ikke et forsøg på at give en samlet fremstilling af moderne bud på sprogets oprindelse. Det er alt for omfattende. I stedet vil nogle af de mere basale kendsgerninger om dyrs og menneskers tænkning og kommunikation i samspil med de sociale og biologiske forhold blive benyttet til at give en forklaring på, hvorfor sprog ikke er et udbredt fænomen i dyreverdenen.

Kommunikation med og uden sprog

Kommunikation er allestedsnærværende i dyreverdenen, men kun mennesker bruger sprog til at kommunikere med. Kommunikation er nærmest en nødvendighed, når to individer skal koordinere deres adfærd. Koordinering skal finde sted, når dyr er sociale eller har kønnet formering. Det betyder, at selv primitive dyr som bier og myrer, men med en høj grad af social organisation, har en høj grad af specialiserede signaler til at meddele sig til hinanden (jf. Michelsens artikel i *Mål og Mæle* nr. 3). Pattedyr og fugle har signaler til at regulere parring, invitation og trueadfærd, samt selvfølgelig de livsnødvendige advarselssignaler. Aber, herunder de os nærtbeslægtede menneskeaber, har tilsvarende kald, men også ansigtsudtryk, hvis aflæsning vi umiddelbart kan forholde os til, fordi de til en vis grad ligner vores. Aberne kan med lyde og ansigt udtrykke følelsetilstande og intentionstilstande. De kommunikerer, men de bruger ikke sprog.

Man har interesseret sig for de særtræk, som gælder for sprog i forhold til andre kommunikationssystemer. Helt overordnet kan man sige, at det afgørende træk ved sproget er, at det kan bære eller kode tanker. Selv om biens kommunikation er avanceret, er den ikke udtryk for tankevirk-somhed; der er tale om en forprogrammeret adfærd, som under rette betingelser udfolder sig. Og for chimpansen gælder, at dens lyde og mimik

er knyttet fast til bestemte følelsetilstande. Det kan afføde ganske kompleks adfærd, men er ikke under tanke-mæssig kontrol. Det er sproget til gengæld. Hvis jeg siger »Du har spildt sovs på din skjorte«, så har jeg ganske uafhængig af instinktmæssig kontrol og emotionel styring udtrykt noget, som har ligget mig på sinde. Sproget er således forbundet med den menneskelige tænkning på en måde, som dyrs kommunikation ikke er.

Og her er en ganske forbavsende kendsgerning om dyrekommunikation. Den er relativt ensartet i kompleksitet ud over hele dyreriget. Man kunne tro, at højrestående dyr også besad højereudviklede kommunikative redskaber (i det omfang man inden for evolutionsteorien accepterer et skel mellem højere- og lavere-stående dyr. Dyreriget er ikke en samfundspyramide med mennesket som dyrenes konge). I så fald var det også muligt at se sproget som en avanceret videreudvikling af fx abernes kommunikation. Men sproget er en nydannelse ved siden af abens evner. Vi besidder stadig abernes evner *ved siden* af vores sprog, jf. det såkaldte kropssprog og ansigtsudtryk. De er stadig væsentlige i det sociale liv, men det er ikke i kraft af dem, vi har opfundet stavblenderen og de polyfoniske ringetoner. Men abernes kommunikative register er i visse måder ikke større end hos fisk eller de sociale insekters. Evolutionært har kommunikationen ikke udviklet sig. Det er forbavsende. Og fortjener en forklaring.

Forudsætninger for sproget: tænkning

Dyr bevæger sig og opsøger selv deres føde, eventuelle parringspartnere, tilholdssteder samt undflyer ugunstige steder og eventuelle fjender og rovdyr. Dette forudsætter en evne til at kunne bevæge sig målrettet og sanse og analysere de indkomne sansestimuli. Det meste af denne adfærd og reaktioner er instinktbasert og baseret på automatiseret reaktion på ydre påvirkninger eller er hormondirigeret adfærd. En gøg har aldrig set sine artsfæller, men i det øjeblik den møder en for første gang, vil et medfødt program udviklet til at reagere på fælens fjerdragt udløse den nødvendige adfærd.

Men ikke alle udfordringer løses af forudprogrammeret adfærd. Hvis dyr skal orientere sig i omverdenen, så skal de lære omgivelserne at kende, så det fx er muligt at finde bestemte fødeemner, særlige skjulesteder o.lign. Indlæring spiller en væsentlig rolle hos dyr og er dokumenteret helt ned til primitive snegle, hvor flugtreaktioner ses indlært ganske kvikt. Og med indlæring er grunden lagt til dyrs intelligens. Man skal dog ikke tro, at den mest simple indlæring er udtryk for intelligens. Simpel indlæring er en automatreaktion på linje med instinkter.

Men der eksisterer kompleks, problemløsende adfærd i dyreriget, som fortjener navn af intelligens. Den slags adfærd blev først opdaget i årene før første verdenskrig af den tyske gestaltpsykolog, Wolfgang Köh-

ler, som eksperimenterede med at få sine laboratoriechimpanser til at løse problemer. Her viste det sig for første gang, at dyr var i stand til at bruge og fremstille simple redskaber. Det skete i de nu klassiske eksperimenter, hvor chimpanserne kunne se en banan uden for rækkevidde, fx i loftet. De smarteste af chimpanserne opdagede, at kæppe kunne bruges til at få bananerne ned, ligesom de kunne bruge kasser til at komme målet nærmere. Redskabsbrug i naturen blev senere observeret af den berømte etolog, Jane Goodall, som så chimpansemødre fiske efter termitter, mens deres unger iagttog og selv forsøgte at mestre teknikken. Et af de mest komplekse eksempler på social intelligens er blevet beskrevet af Franz de Waal i bogen *Chimpanzee Politics* (1982). Her beskrives kampe mellem hannerne om magten i en chimpansegruppe i en hollandsk zoologisk have. Over en halvårlig periode stødtes han fra magten af et par unge hanner; men han genvinder langsomt magten ved dels at spille de to hanner ud mod hinanden, dels ved at søge alliancer med hunnerne og deres leder.

I modsætning til dyrekommunikationen synes udviklingen af intelligens ikke at være stagnerende. Tværtimod synes det som om, at der over tid er en øget satsning på intelligens som evolutionær overlevelsestrategi. Nogle har forsøgt at undersøge det ved først at undersøge, hvor meget hjerne der skal til at holde en given kropsstørrelse i gang. Det eventuelle overskud af hjernevægt, som så er til

rest, svarer til intelligensreserven. Når man sammenligner dyrs krop-hjernemasse-forhold fra de ældste dyrefamilier til de yngste, hvortil mennesket hører, så er der en gradvis forøgelse af overskudskapacitet i den evolutionære udvikling. Der synes at være en stadig stigende satsning på intelligens som overlevelsesstrategi.

Hvorfor er der denne forskel mellem den manglende satsning på kommunikation og den voksende satsning på intelligens – og hvordan passer sprog ind her?

Gensidig altruisme som svaret på sprogets gåde?

Et muligt svar på de ovennævnte spørgsmål kan man få ved at se på den teori, som giver det afgørende svar på, hvorfor naturen udvikler sig som den gør, nemlig den udviklingsteori, som Darwin lægger navn til. De kræfter, som virker i udviklingen af de enkelte individer og deres afkom, er selektionsmekanismer. Kort sagt er den overordnede proces den, at individer er forskellige, og den forskellighed videreføres genetisk til næste generation. Men der vil være individer, som ikke viderefører sine gener, og nogle, som gør. Denne proces er i et bredere lys ikke tilfældig, idet det er samspillet med miljøet, som er hovedfaktoren bag succes og fiasko. I kraft af generationernes videreførelse af gener adapteres eller tilpasses individerne til de omgivelser, de lever i. Selektionen blandt de biologiske organismer er hemmeligheden bag arternes opståen og udvikling. Bestemte

træk ved individerne er med til at tilpasse dem til særlige træk i omgivelserne. Disse træk udgør deres fitness eller tilpassethed. Her er der et spændende aspekt, idet dette er dynamisk. Udviklingen af et træk kan øge individets fitness i en henseende og sænke den i en anden. Et godt eksempel er fasaner, hvor hannen udvikler iøjnefaldende farver og lange haler. Det øger hans fitness, fordi hunnerne finder ham mere tiltrækkende og gør hunnerne parringsvillige, hvad der jo er en forudsætning for at få generne videreført. Men det sænker også fitness i en anden henseende, fordi det gør ham mere synlig for rovdyr og dårligere i stand til at flyve; som et lettere bytte bliver sandsynligheden for at få afkom også mindre. Den optimale udvikling er derfor at kunne maksimere fitness i én henseende uden at sænke den i en anden; det simpelt optimale findes ikke. Udvikling er et kompromis, eller med et omskrevet mundheld: Der er intet, der så godt, at det ikke også er skidt.

Hvis vi sætter vores viden om kommunikation, kognition og udviklingen af sprog ind i ovennævnte ramme, så aftegner der sig nogle svar.

Når man ser på kommunikation i darwinistisk lys, skal man se på, hvilke individers gener kommunikationen tjener. Hvis formålet er at advare andre dyr mod rovdyr, så tjener kommunikationen simpelt de dyr, som slipper for at blive ædt, og omvendt risikerer den advarende selv at påkalde sig opmærksomhed fra rovdyret. Det er med andre ord en altru-

istisk handling at advare andre. Omvendt i en parring, hvor kommunikationen skal fortælle, hvor attraktiv man er. Her er kommunikationen egoistisk. Darwinistisk set skulle de første signaler ikke eksistere, mens de andre ville florere og være enerådende. Altruisme er tab af fitness, mens egoiststrategier er udviklet for at øge fitness. Tilsyneladende. Det er ikke helt så simpelt, fordi individer deler gener med andre individer. De fleste gener deles med familiemedlemmer. Derfor er advarslen ikke nødvendigvis altruistisk, hvis den er med til at sikre nærtbeslægtede individers overlevelse. Gevinsten er så stor, at advarslen ikke behøver være selektivt rettet mod familien, men kan udløses simpelt ved synet af et rovdyr uafhængig af tilstedeværelsen af andre individer eller kun ved tilstedeværelse af konkurrenter.

Denne teori om *inklusiv fitness* (altså at fitness gælder bredere end blot individet) forklarer, hvorfor netop de sociale insekter som bier og myrer har et så udviklet kommunikationssystem. Et bisamfund er nemlig nærtbeslægtet, alle individer bortset fra dronningen er søskende, dvs. at de deler gener. Derfor kan det betale sig at være altruistisk, for godt nok koster det eventuelt individet livet at forsvare boet mod fjender, men gevinsten er, at mange af dets gener alligevel overlever, hvis det lykkes at holde Peter Plys fra honningen. Omvendt sætter den inklusive fitness også grænser for, hvilke kommunikative funktioner det kan svare sig at

udvikle. Og man skal også huske på, at en given ny funktion ikke bare er formålstjenlig; der er også anlægsudgifter. Det er ikke tilfældigt, at bier ikke har menneskesprog, for de skulle så have så store hjerner, at de ikke kunne flyve – for nu at sætte tingene på spidsen. Bare sammenlignet med vore abeslægtninge har mennesket en meget stor hjerne (hjernevolumen er næsten fire gange så stor som chimpansehjernens og tre gange så stor, som man skulle forvente af vores størrelse). Evolutionen kunne således godt sætte grænser for kommunikation, fordi fitness ikke øges simpelt gennem øget kommunikation.

Anderledes forholder det sig med tænkning og intelligens. Her er der ikke den samme forhindring gennem aflevering af fitness til andre individer. Intelligens tjener individet selv. Hvis individet har en »konkurrencefordel« af at være bedre til at problemløse end konkurrenten, så vil det evolutionært løbe af med sejren. Og hvis intelligens viser sig at være et domæne, som det er værd at satse sine genaktier i, hvad det ovenstående viser, at det er, så opstår der jo et sandt våbenkapløb for at være intelligensmæssig bedre. Det, som tæller imod, er, at intelligens ikke opnås uden omkostninger. Mere intelligens kræver større hjerner, og de forbruger store mængder af energi. For menneskets vedkommende er der både det designmæssige problem, at hjernen skal balancere på toppen af en krop, og det problem for kvinderne, at de skal føde storhjernede børn – at

bækkenkonstruktionen kan blive så ekstrem, at kvinderne vil komme til at gå dårligt. Begge dele er løst ved dels at ændre halsregionen, så vi også har fået en hals, der er god at bruge til at tale med, dels at børnene fødes mindre udviklet end abebørn med de opvækstproblemer, det giver.

Hvad så med sproget? Det har for-delen at ved at være koblet til tanker, så kan tanker deles, og samarbejdende hjerner kan være fælles om at løse problemer. Altså en kognitiv gevinst. Men omvendt afleverer man også fitness ved at give andre individer information. Det sidste er nok forklaringen på, at sprog ikke er udbredt i dyreriget (udover at det koster i hjernestruktur at investere i denne tingest). Under almindelige omstændigheder er sprog for altruistisk til at det kan blive et værktøj, dyr vil investere i. Men hvorfor kunne det så opstå blandt mennesker? Her må omstændighederne altså have været anderledes. Og den mulighed er der evolutionsbiologer der har undersøgt. Hos aber ser man sporadisk et fænomen, som man kalder *gensidig altruisme*. Det betyder at man opfører sig altruistisk under forventningen om at modparten senere vil betale tilbage, hvis behovet opstår. Altså: Du hjælper mig med at slå alfahannen af tronen (og gør mig til ny alfahan), og jeg giver dig adgang til at parre dig med nogle af hunaberne. Denne gensidige forpligtelse behøver ikke være hverken udtalt eller kontraktligt nedskrevet, så længe dyrene er i stand til at huske, hvad de har gjort for hinanden.

Hvis dette system har kunnet fungere ikke bare sporadisk, men som en del af den sociale orden blandt hominider, så er der åbnet en plads for sproget. Så kan det nemlig bruges til gensidig nytte. Og der er en vis sandsynlighed for, at det har fundet sted i de tidlige hominidegrupper, måske flere millioner år tilbage. Det skyldes, at vi ser det som et opdukkende træk hos aberne og som en fundamental social byggeklods i vores samfund – »noget for noget«, som vores nuværende statsminister udtrykker det. Altså er det rimeligt at forvente, at det er et træk, som har taget til i betydning. Hvordan det nøjagtig har fundet sted, kan vi ikke vide – og får det måske heller aldrig. Men at det må være en af brikkerne omkring sprogets oprindelse, bør der ikke herske tvivl om. Sproget er for meget en social størrelse til, at man kan se bort fra, at dets udvikling må kræve et socialt miljø, som levner det en chance.

Ib Ulbæk (f. 1955)

Lektor i dansk sprog

ved Københavns Universitet

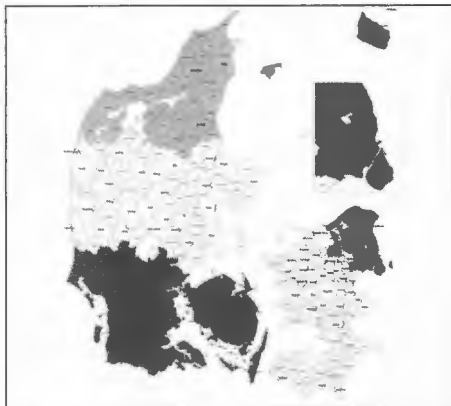
Amt forbi

Tiden er ved at løbe ud for ordet *amt* til betegnelse af 'et større distrikt, der danner grundlaget for et lands administrative inddeling', som definitionen lyder i *Ordbog over det danske Sprog*. Efter den forestående strukturreform vil vi i stedet skulle tale om *regioner*. Skønt hvorfor egentlig? Hvorfor bytte et fyndigt gammelt enstavelsesord ud med et latinsk lån med hele tre stavelser?

Nåja. *Amt* er skam også indlånt – vi har fået det fra middelnedertysk – men det er længe siden, og der er ikke noget i ordets struktur der afslører det. *Region* derimod afsløres som lån af det meget ugermanske tryk på sidste stavelse. Ordet *amt* er beslægtet med *embede* (jf. oldhøjtysk *ambaht(i)*) og *ambassade*. Betegnelsen *amt* for et administrativt område afløste den ældre betegnelse *len* i 1662 og har altså holdt i 342 år.

Len (beslægtet med ordet *lån*) har de i øvrigt stadig i Sverige – Hallands län, Bohus län osv. I Norge har de *fylker*.

Amt har også på dansk kunnet bruges i betydningen 'embede' eller '(overdraget) gerning'. ODS citerer Holberg: »Man kand Per Degn til største Ære sige, At hand sit Amt forstaar.« Ordet kunne også betegne 'en gruppe af embedsmænd, der tilsammen leder en vis gren af statens for-

Her ses de fem nye amter (*ups*, *regioner*). Kort fra www.detnyedanmark.dk.

valtning' (jf. vore dages statsamt). Distriktsbetydningen af *amt* er formentlig afledt af denne betydning.

Strukturreformen er en *reform*, og så skal der signaleres fornyelse – også sprogligt. Det er klart. Ordet *amt* overlevede ganske vist kommunalreformen i 1970. Men nu går den altså ikke længere.

Fyndige enstavelsesord får vi løbende nye af, især i form af akronymer: RUC, RAM, DJØF, DAB ... Så strukturreformen kommer ikke til at ramme den typiske ordstruktur i dansk. Og *amt* kan så slutte sig til *len*, *birk* og *herred* og andre bedagede distriktsbetegnelser hvis betydning de fleste danskere kun har en vag forestilling om.

HJ

Gensidig oplæsning og børns ordforråd

En lille gruppe af de ældste børnehavere-
børn sidder klar til at få læst op af billedbogen *Den mageløse melodi* (Dcn Gilmor og Marie-Louise Gay, Borgens Forlag, 1996). Børnene kender godt bogen, for de fik den også læst op i går, men i dag skal de selv være med til at fortælle, hvad der sker i bogen, og hvad de ser på billederne. Undervejs i oplæsningen stopper pædagogen derfor op og stiller spørgsmål som for eksempel: »Hvad sker der så?« eller »hvad prøvede Frederik nu at spille på?« (se illustrationen).

Børnene bliver opmuntret til at fortælle med på historien med deres egne ord, men også til at bruge de nye ord, der findes i bogen. I *Den mageløse melodi* er der flere ord, som normalt kun få 5-6-årige kender, fx klarinet, banjo og dirigent. Derfor snakker børnene og pædagogen også om, hvordan instrumenterne ser ud, og hvordan de lyder.

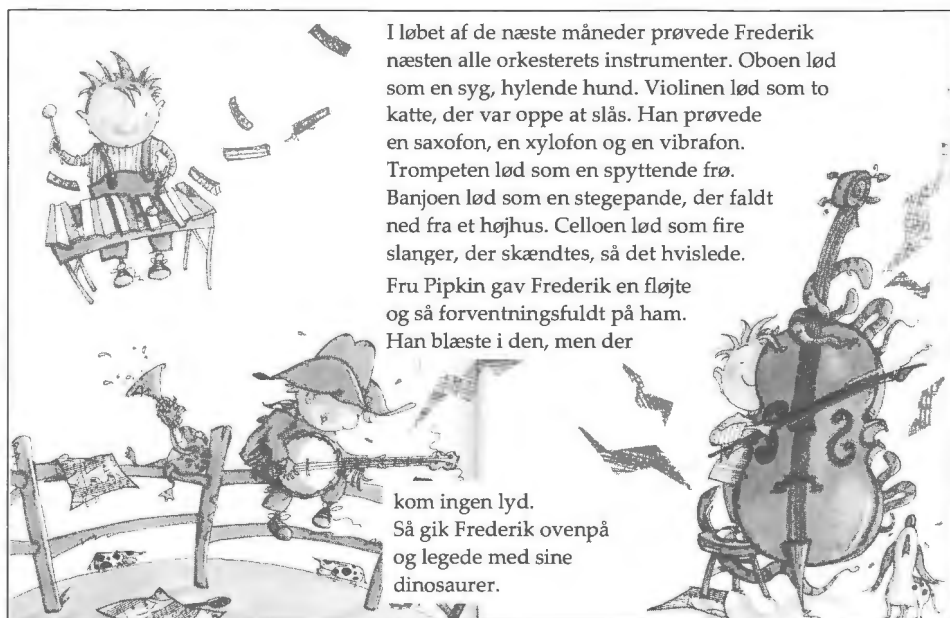
Denne form for oplæsning kaldes 'dialogisk oplæsning' og går i al sin enkelthed ud på, at børnene inddrages aktivt, når de får læst op af billedbøger. Børnene svarer på spørgsmål og fortæller selv om billederne og dele af historien. Den voksne opmuntrer børnene til at bruge sproget ved at stille åbne spørgsmål, der ikke bare kan be-

svares med ja eller nej, og ved at støtte børnene i at sige lidt mere, end de umiddelbart gør.

Dialogisk oplæsning er blevet afprøvet med de ældste børn i tre danske børnehaver i forbindelse med forskningsprojektet 'Dialogisk oplæsning i børnehaver' på Learning Lab Denmark. Fire billedbøger blev læst op hver tre gange i løbet af tre til seks uger. Første gang blev bøgerne bare læst op, men anden og tredje gang var børnene selv med til at fortælle historierne. To andre børnehaver deltog også i projektet, men her fik børnene ikke mulighed for selv at fortælle om historierne og billederne undervejs i oplæsningen. Formålet med projektet var nemlig at sammenligne dialogisk oplæsning med almindelig oplæsning for finde ud af, hvilken betydning det dialogiske aspekt har for børns tilegnelse af nye ord fra billedbøger.

Oplæsning er ikke nok

Når børnene og den voksne i eksemplet ovenfor taler om de forskellige instrumenter, Frederik prøvede at spille på, får børnene mulighed for ikke blot at høre de nye ord læst op, men også for at høre de nye ord i forskellige sproglige sammenhænge, få ordene forklaret og bruge ordene selv. Dette er sandsynligvis en del af forklaringen på, hvorfor de børn, der i

I løbet af de næste måneder prøvede Frederik næsten alle orkesterets instrumenter. Oboen lød som en syg, hylende hund. Violinen lød som to katte, der var oppe at slås. Han prøvede en saxofon, en xylofon og en vibrafon. Trompeten lød som en spyttende frø. Banjoen lød som en stegepande, der faldt ned fra et højhus. Celloen lød som fire slanger, der skændtes, så det hvislede. Fru Pipkin gav Frederik en fløjte og så forventningsfuldt på ham. Han blæste i den, men der

kom ingen lyd.
Så gik Frederik ovenpå
og legede med sine
dinosaurer.

Under den dialogiske oplæsning spurgte pædagogen børnene: »Hvad prøvede Frederik at spille på?« – Hun pegede på instrumenterne et efter et og forestillede at spille på dem.

den omtalte undersøgelse blev inddraget aktivt i oplæsningen, lærte flere nye ord fra billedbøgerne end de børn, der hver gang fik læst bøgerne almindeligt op.

Før og efter oplæsningerne af de fire billedbøger blev børnenes kendskab til 15 ord fra bøgerne vurderet. Før oplæsningerne var ordene ukendte for de fleste. I gennemsnit kendte børnene, der deltog i dialogisk oplæsning 1,2 ord, mens den anden gruppe kendte 2 ord. Efter oplæsningerne derimod kendte de børn, der havde deltaget i dialogisk oplæsning næsten 5 ord i gennemsnit (højst 11 ord),

mens de børn, der havde fået læst almindeligt op hver gang, kun kendte knapt 4 ord i gennemsnit (højst 9 ord). Selvom begge grupper børn altså lærte nye ord fra billedbøgerne i løbet af oplæsningsperioden, ser det ud til, at oplæsningen havde større betydning for børnenes tilegnelse af nye ord, hvis børnene var aktive medfortællere af bøgerne. Forskellen på, hvor mange nye ord de to grupper lærte, var statistisk signifikant.

Nogle børn lærte mange nye ord fra billedbøgerne, andre kun et enkelt eller ingen. Umiddelbart ser det ud til, at de børn, der i forvejen kendte

mange ord, også lærte flere ord.

Nogle ord var der mange børn der lærte, fx *skrivemaskine*, *banjo*, *ildflue* og *gøgler*. Andre var sværere at lære, fx *Europa*, *atlas*, *munk* og *cello*. Det kan skyldes flere ting. Blandt andet kan det have spillet ind, hvor abstrakte ordene var, hvor tæt på børnenes erfaringsverden, de var, og hvilken plads ordene havde i historierne og i samtalerne.

Nu er det måske ikke så afgørende, om børn på 5 år kender ordet *munk*. På den anden side er et godt ordforråd vigtigt for forståelsen af det talte sprog, ikke mindst når børnene kom-

mer i skole, og ordforrådets størrelse er også med til at forudsige førskolebørns senere læsefærdigheder. Særlig vigtigt er et godt ordforråd, når børnene skal læse og forstå mere avancerede tekster end dem, de møder de første skoleår.

Undersøgelsens resultat bryder med den udbredte opfattelse, at børn automatisk lærer sprog og senere bliver gode læsere, hvis de får læst meget op derhjemme og i institutionen. Den måde, der læses op på, ser ud til at have større betydning for, hvor meget oplæsningen styrker børnenes sprog, end hvor *meget* der læses op.

Man kan også prøve hjemme

Læs samme bog flere gange. Børn elsker gentagelser, og når børnene kender en historie godt, kan de selv være med til fortælle den. De kan også bedre koncentrere sig om at lege med ordene.

Inddrag barnet aktivt i oplæsningen på forskellige måder:

- Stil spørgsmål til historien, der opmuntrer barnet til at fortælle med sine egne ord: »Hvad skete der så?« eller »nu har jeg fortalt om denne side, nu er det din tur til at fortælle, hvad der sker her«.
- Lyt efter, hvad barnet svarer, og udvid evt. barnets svar ved at gentage det og tilføje ny information eller ved at stille uddybende spørgsmål: »Hvad så de i Afrika?«. Barn: »En løve«. Voksen: »Ja, og hvad så de mere?« eller »ja, og de så også en elefant og en...«
- Tal om, hvad der sker på billederne.
- Prøv at gøre det samme som figurerne i bogen. Hvis der for eksempel er én, der spiller på fløjte, så lad som om, I også spiller på fløjte.
- Leg med ordene i bogen. Prøv for eksempel at sige dem langsomt og i stavelser, mens I klapper hver stavelse.

De fleste har nok gjort sig den erfaring, at man bedst lærer nye ord eller et nyt sprog ved at bruge det. Det samme gælder for børn. De lærer nye ord ved at bruge dem aktivt. Set i det lys er det måske ikke overraskende, at de børn, som i undersøgelsen fik læst op dialogisk, lærte flere nye ord fra bøgerne end de børn, der fik læst almindeligt op.

Ro-bot-sprog

Projektet afprøvede også en form for oplæsning, der retter børnenes opmærksomhed imod de enkelte lyde i ord. Det foregår på følgende måde: Inden oplæsningen af en billedbog, børnene kender, får de at vide, at en robot har tryllet nogle af ordene ud af bogen. Børnene kan trylle dem ind i bogen igen ved at sige ordene på 'robot-sprog'. Det vil sige opdelt i stavelser. Efter børnene har øvet sig på at sige ordene i stavelser, læser pædagogen bogen op igen. Hver gang hun kommer til et af de ord, robotten har tryllet ud af bogen, holder hun en pause. Mens hun peger på billedet af det pågældende ord, siger børnene det i stavelser i kor.

Formålet med forsøget var at afprøve, hvordan oplæsning, der for de fleste er forbundet med noget hyggeligt og rart, kan bruges på en ny måde, der i højere grad styrker børnenes opmærksomhed på ordenes enkelte lyde. Ifølge en lang række undersøgelser er det en væsentlig forudsætning for at lære at læse. Selvom der er noget træning over denne form for oplæsning, syntes de fleste børn

og pædagoger fra projektet, at det var sjovt, og flere børn begyndte spontant at sige ord i stavelser, også uden for samlingerne. Det tyder også på, at børnene fik en større fornemmelse for de enkelte lyde i ord.

Den sorte børnehave?

Projektet »Dialogisk oplæsning i børnehaver« er en del af et større projekt om »læring i dagtilbud«. Regeringens nye lov om, at alle dagtilbud skal indføre læreplaner, har skabt en del debat. Politikere og visse forskere er blandt dem, der presser på, for at børn skal lære mere, også før de begynder i skolen. På den anden side kan indvendingen mod læreplanerne være, at læring og læreplaner hører til i skolen og ikke i børnehaven.

Oplæsningsprojektet viser imidlertid, at læring i børnehaven ikke behøver at betyde, at traditionel skoleundervisning flytter ned i børnehaven og »tager barndommen fra børnene«. Tværtimod er det muligt at bruge aktiviteter, der allerede foregår i børnehaven og hjemme hos forældrene, på nye måder, der er lærerige og sjove for både børn og voksne.

Mette Nygaard Jensen (f. 1975)
Cand. mag., forskningsassistent
ved Learning Lab Danmark

(En tidligere udgave af artiklen har været bragt i *Quarterly*, Learning Lab Danmarks tidsskrift)

Et net af ord – *ordnet.dk*

»Kongen havde besluttet, førend man skred til det Yderste, at forsøge alle lemfældige Midler«. Sådan skriver forfatteren Carsten Hauch i romanen *Guldmageren* fra 1836. Hans brug af ordet *lemfældig* kan nok få en og anden til at rynke panden og gribe til ordbogen efter en forklaring. Ifølge *Ordbog over det danske Sprog* betyder ordet:

»omhyggelig for ikke at anrette (større) ødelæggelser, skade, gaa for haardt frem mod en olgn.; som tager forsigtigt, blidt ell. lempeligt, mildt paa noget«

Forklaringen vil sikkert undre en del moderne brugere. I en ny ordbog som *Den Danske Ordbog* markeres denne betydning da også som sjælden, og i stedet gives som den første betydning: »ikke omhyggelig nok; skødesløs, sjusket«.

Det må ikke forstås sådan at den ene ordbog dermed har ret, mens den anden tager fejl. Tværtimod. For sproget ændrer sig som bekendt med tiden: Nye ord kommer til, gamle går af brug, og eksisterende ord skifter betydning. Hvilken ordbog man skal benytte, afhænger i høj grad af den tekst hvori det pågældende ord optræder, og hvornår den er skrevet. Derfor er begge de nævnte ordbogsværker nødvendige. Og derfor arbejdes der nu på

at give adgang til artiklerne i begge værker i et integreret elektronisk opslagsværk på internettet, *ordnet.dk*.

Betegnelsen net er naturligvis ingen tilfældigt valgt metafor for World Wide Web – internettet. Det består som bekendt af et enormt antal hjemmesider knyttet sammen af et virvar af forgreninger og indbyrdes forbindelser – links. Og ligesom ederkoppens net har det ikke nogen på forhånd fastsat størrelse; det er fleksibelt, lader sig strække og kan udvides med stadig flere tråde når der er behov for det.

På tilsvarende måde kan metaforen bruges om sprogets byggeklodser: Også sproget består af et enormt antal enheder, nemlig ord og udtryk, som står i forbindelse med hinanden – grammatisk og leksikalsk. Så når man vil beskrive det danske sprog som et *ordnet* system af enheder og forbindelser i et opslagsværk på internettet, ja, så har man – et *ord-net*.

Der er flere forskelle på at publicere elektronisk og til papirmediet. Én meget vigtig forskel er at plads så godt som ingen rolle spiller i elektroniske publikationer. Hvis det fx drejer sig om en onlinetjeneste på internettet, skal udbyderen måske have lidt flere bytes på sin server og også være omhyggelig med at sikre at søge hastigheden ikke forringes hvis den un-

derliggende base er meget stor, men det er som regel et problem der er til at løse både teknisk og økonomisk. For brugeren, derimod, gør det ingen forskel om basen indeholder tusind poster eller to millioner: Enten finder man det man søgte, eller også gør man ikke.

En triviell konstatering, måske, men én der har store konsekvenser for hvordan man laver ordbøger og andre opslagsværker til nettet. Ordbogsredaktører er fra tidernes morgen blevet oplært til at økonomisere med den sparsomme plads og har altid nøje måttet afveje detaljeringsgraden i beskrivelsen med hensynet til hvor meget oplysningerne fylder. Men sådan er det ikke længere når man publicerer elektronisk. Her er altid plads til én til: flere opslagsord, flere citater, flere betydninger – ja, mere af hvad som helst.

Flere opslag på én gang

Når man dernæst betænker at mediet gør det muligt at afsøge flere baser samtidig, sådan som det sker i webportaler eller vha. søgemaskiner, er det forståeligt at man med mellemrum har kunnet høre forskellige – visionære eller vidtløftige, afhængigt af øjnene der ser – forslag om at oprette ét stort, fælles site hvorfra man kan søge og få viden om hvad som helst der er ordnet systematisk i artikel-form på dansk. Hvis man fx vil slå ordet *kartoffel* op, skal man kunne få en ordbogsforklaring på ordets betydning og brug i sproget; en leksikonartikel beskriver kartofflens biologiske egen-

skaber, dens kultur- og dyrknings-historiske udvikling og giver oplysninger om sygdomme, produktion og anvendelsesmuligheder, mens man i en kokebog kan finde opskrifter på retter med kartofler. For andre ord kunne det være relevant med artikler fra manualer, lovsamlinger, atlas, *you name it* – det er altså intet mindre end den virtuelle grønspejttebog man forestiller sig.

Tanken er fascinerende og måske slet ikke så langt ude som det umiddelbart kan lyde. Netop fordi netpublivering har den styrke at et værk kan vokse gradvis ligesom spindelvævet der vokser i takt med at stadig flere tråde spindes. Man kan godt begynde med lidt og så fylde mere på siden hen. I Det Danske Sprog- og Litteraturselskab (DSL) har vi gjort os nogle lignende tanker, i et mere beskedent perspektiv ganske vist, men alligevel. DSL har i tidens løb været involveret i et stort antal udgivelser, dels inden for den klassiske danske litteratur, dels i beskrivelser af dansk sprog i form af ordbøger. I de senere år har DSL også beskæftiget sig med elektronisk udgivelse, specielt med udarbejdelsen af Korpus 2000, en tekstsamling hvor man kan slå ord og udtryk op og som resultat få ordnede lister med eksempler taget fra autentiske sprogsprøver samt foretage forskellige sproglige undersøgelser.

DSL ønsker at gøre flere af sine udgivelser tilgængelige for offentligheden på internettet, og netop sådan at der er forbindelse mellem dem. Man skal kunne slå et ord op og få en for-

klaring på ordets betydning og brug sådan som det er i dag, eller som det var på et bestemt historisk tidspunkt hvis det er en ældre tekst man sidder med. Fra ordbogsartiklen skal man kunne bevæge sig videre til en korpusdel hvis man ønsker at foretage yderligere undersøgelser eller finde flere belæg på ordet i tekster fra den periode man er interesseret i. Og omvendt hvis man som litterært interesseret er i færd med at læse en tekststudgivelse, skal man kunne klikke sig til en ordbogsartikel på de ord i teksten som man gerne vil have forklaret. Den endelige vision er at have en base med ordbogsartikler der beskriver hele sproget fra runedansk til nutiden, med korpusværktøj og teksteksempler fra hele den sproghistoriske periode og med mulighed for at bevæge sig frit mellem de enkelte dele.

Men som sagt, man kan sagtens begynde med noget mindre end det fuldt udbyggede system. Takket være midler fra Carlsbergfondet og Kulturministeriet og med støtte fra Det Elektroniske Forskningsbibliotek er DSL nu gået i gang med at spinde de første tråde ved at udvikle et elektronisk opslagsværk som i første omgang skal samle tre af selskabets udgivelser og gøre dem tilgængelige fra én hjemmeside. Det man i første omgang skal få adgang til når man klikker sig ind på siden www.ordnet.dk, er data fra *Den Danske Ordbog* og *Korpus 2000* samt en digital version af *Ordbog over det danske Sprog* (inklusive supplement). Hermed vil brugeren få adgang til en fyldig beskrivelse af ordforrådet i

dansk fra omkring 1700 til i dag, samtidig med at det bliver muligt at få supplerende oplysninger og foretage egne sproglige undersøgelser af det moderne sprog. Værket skal desuden give mulighed for at foretage andre typer af undersøgelser i ordbogsmaterialet end det der kendes fra papirordbøgerne. I det følgende præsenteres projektets enkelte dele og de søgemuligheder man kan tænke sig i det elektroniske opslagsværk.

Ordbog over det danske Sprog i elektronisk form

Det femte og sidste supplementsbind til *Ordbog over det danske Sprog* (ODS) er netop færdiggjort og udsendes i begyndelsen af 2005. Dermed er sidste punktum sat for et monument i dansk ordbogshistorie, men heldigvis slutter historien ikke her. Med ordnetprojektet bliver der også en plads til ODS i den digitale tidsalder, og en vigtig del af projektet bliver at digitalisere det gamle papirværk, flette det sammen med supplementsbindene til ét samlet værk og gøre det søgbart via ordnettet. Dermed går et længe næret ønske i opfyldelse, idet DSL gennem snart mange år har haft planer om at få digitaliseret vores store nationale ordbog på samme måde som det allerede er sket for ODS' søsterordbøger inden for det germanske sprogområde, *Oxford English Dictionary* i England, *Svenska Akademiens Ordbok* i Sverige, *Het Woordenboek der Nederlandsche Taal* i Holland og brødrene Grimms *Deutsches Wörterbuch* i Tyskland. Det har selvfølgelig den fordel at

DSL kan lære af de dyrekøbte erfaringer som pionererne på området har indhøstet, og anvende en gennemprøvet model. For eksempel har der ikke været den store tvivl om at indtastning langt er at foretrække frem for OCR-scanning. Vi har valgt den model som blev fulgt af den senest digitaliserede af de ovennævnte ordbøger, den tyske *Deutsches Wörterbuch*, og samarbejder med den institution ved universitetet i Trier som var ansvarlig for det tyske projekt. Selve indtastningen udføres af et firma i Kina som har specialiseret sig i netop denne type opgaver. Ud over at kinesisk arbejdskraft er billigere end dansk, har det vist sig at det faktisk er en fordel at indtasterne ikke selv behersker det sprog de skal kopiere. En vigtig pointe er desuden at kineserne indtaster manuskriptet i to uafhængige versioner, hvorefter de to versioner sammenlignes automatisk ved en efterbehandling i Trier. Denne metode sikrer en så lav fejlprocent (der estimeres 99,999 % korrekthed, eller 1 fejl pr. 100.000 typeenheder) at den manuelle korrekturlæsning kan undværes, og det er især denne proces der er resursekrævende hvis man vælger scanneløsningen.

Efter den første fase, rådigitaliseringen, overtager DSL de typografisk opmærkede filer og kan påbegynde den indholdsmæssige del af projektet: opgaven med at fortolke de typografiske oplysninger og omsætte dem til artikelstrukturens delelementer. Det er nødvendigt for at kunne lagre ordbogsdataene i en digital struktur der

muliggør tværgående søgninger i ordbogens oplysninger, af typen »hvilke ord i dansk er indlånt fra arabisk?« eller »find alle de citater der har H. C. Andersen som kilde«. Den anden store opgave for DSL bliver at flette det oprindelige ODS-manuskript sammen med ODS-supplementet så alle de senere tilføjelser og ændringer indgår på rette sted i strukturen. Supplementet selv er naturligvis blevet udarbejdet elektronisk og skal altså ikke først digitaliseres, men sammenfletningen udgør ikke desto mindre en betydelig udfordring som man ikke skal undervurdere.

Den Danske Ordbog og Korpus 2000

Korpus 2000 findes som en eksisterende hjemmeside (korpus.dsl.dk); *Den Danske Ordbog* er blevet udarbejdet elektronisk, og derfor er der for disse to projekters vedkommende ikke det samme behov for en omfattende forbehandling som i ODS' tilfælde. Men det betyder ikke at der er tale om uforanderlige størrelser. Tværtimod er det som nævnt internettets natur og store styrke at det er dynamisk og hele tiden ændrer sig. Sådan bør det også være med ordbogs- og korpusdata. Ordnettet skal løbende forsynes med nye artikler og tekster så det vedligeholdes og holder sig ajour med den sproglige udvikling. Og når plads ikke spiller nogen nævneværdig rolle i elektronisk publicering, er det ikke nødvendigvis alene den nyeste del af ordstoffet der skal suppleres. En ordbog der beskriver al-

menordforrådet, indeholder i sagens natur en stor mængde ord som modersmålstalende udmærket kender i forvejen og derfor ikke vil have brug for at slå op. Ordbogen kan derfor med nogen ret bebrejdes at den stopper netop der hvor de fleste har brug for at kunne slå op, nemlig ved de ord man ikke kender, fx fordi de er sjældne eller tilhører et specielt fagområde. Det kan man råde bod på i et elektronisk værk hvor pladsen ikke er afgørende. Dog er det vigtigt at artiklen så forsynes med en markør der viser at ordet er sjældent.

For korpusedelen gælder det ligeledes at det er vigtigt at supplere med tekster løbende og ikke nødvendigvis alene nye tekster, men også gerne bagud i tid for at tilvejebringe et effektivt redskab til at undersøge sprogets udvikling over tid. Selvom det ikke indgår i projektets første fase, er det et ønske der prioriteres højt på længere sigt. Et oplagt materiale ligger allerede tilgængeligt i Arkiv for Dansk Litteratur (www.adl.dk), en samling skønlitterære tekster af klassiske, danske forfattere, udarbejdet i et samarbejde mellem DSL og Det Kongelige Bibliotek, og velegnet som kilde til yderligere belæg for en overvejende litterært baseret ordbog som ODS.

Hjemmeside og søgemuligheder

Det er ikke blot sproget og ordene der hele tiden ændrer sig. Det gør også teknikken og dermed de muligheder den betinger. I *ordnet.dk* vil vi be-

stræbe os på at udnytte mediets muligheder så man ikke blot får adgang til at se den trykte bogs sider på en computerskærm. Det har allerede været nævnt at det digitale format giver mulighed for tværgående søgninger i artiklernes oplysningstyper. Den slags avancerede søgninger skal det være muligt at udføre ved hjælp af ordnettet, og det samme gælder naturligvis fritekstsøgning og søgning med joker-tegn og forskellige logiske operatoren.

Sammenkoblingen med korpustekster skal også udnyttes, ikke blot som en generel facilitet hvor man med et klik kan skifte mellem ordbogs- og korpussøgning, men gerne i mere integreret form så man kan få yderligere oplysning netop på det sted i en artikel man befinder sig. Det kan være forespørgsler som disse: »Hvordan er fordelingen mellem alternative bøjningsformer af et bestemt ord?« (fx når man befinder sig i bøjningsdelen til artiklen kursus – bør man skrive *kurset*, *kursuset* eller *kursuset*?), »hvilke ord bruges typisk som subjekt og objekt for 'sluge'?« (når man i artiklen for verbet 'sluge' læser konstruktionsoplysningen NGN sluger NGT) eller »giv mig flere citateksemples med dette ord end der er nævnt i artiklen«.

Resultatet af disse forespørgsler skal ikke redigeres af ordbogens redaktører, men fremkomme som resultat af en automatisk undersøgelse der foretages på stedet. Resultatets kvalitet hænger derfor sammen med hvilke typer undersøgelser det er muligt at udføre. De nævnte spørgsmål stil-

Se, hvordan vi bruger sproget - slå op i Korpus2000!

Indtast ord eller vending:

Hvad er Korpus 2000?

Et digitalt opslagsværk, der viser, hvordan dansk sprog faktisk bliver brugt - i dag og for 10 år siden. Opbygget omkring en kæmpe samling tekster med langt over 50 millioner ord. Den største og eneste samling af sin art i Danmark. Frit tilgængelig for alle!

Benchmarking...

... er et af 1990'ernes nye ord i dansk. Vi har sammenlignet Korpus 90 og Korpus 2000 og lavet en liste over ord, som fik stor udbredelse i 1990'erne.

ler nemlig forskellige krav til hvordan de bagvedliggende korpustekster er *opmærkede*. For at få et pålideligt svar på fordelingen af bøjningsformer kræves det at teksterne er blevet opmærket morfologisk (eller *tagget*, som det hedder i fagsproget) så systemet genkender forskellige bøjningsformer som hørende til den samme grundform. Spørgsmålet om sætningsled kræver at teksterne også er blevet opmærket syntaktisk (eller *parset*, som det også kaldes). Endelig kræver det sidste spørgsmål at korpus er betydningsopmærket - hvis man vel at mærke er interesseret i eksempler på en helt bestemt betydning af et ord med flere betydninger. DSL's korpora er i deres nuværende form opmærket både morfologisk og syntaktisk, men ikke betydningsmæssigt; så vidt er sprogteknologien endnu ikke kommet.

En anden facilitet der står højt på ønskelisten, er at få ordene udtalt af en stemme. Det er en af de helt oplagte fordele ved mediet og vil være et stort fremskridt for de mange mennesker som har svært ved at afkode lydskriftens specielle tegn nøjagtigt. Men også det er til dels et spørgsmål om den rette teknologi på det rette tidspunkt.

Endelig satser vi på også at kunne tilbyde forskellige former for begrebsorienterede søgninger. Det er jo sådan at der i forvejen, direkte eller indirekte, er indeholdt mange oplysninger om ordenes indbyrdes forbindelser i en ordbog. Der oplyses om synonymer, antonymer og nærtbeslægtede ord. Mange definitioner er udformet sådan at de udpeger det nærmeste overbegreb og specificerer det med særlige kendetegn: En kasket er en

hovedbeklædning med skygge foran og flad eller hvælvet puld. Der findes andre former for hovedbeklædning som brugeren kunne være interesseret i at se. Og de findes jo i ordbogen i forvejen; ordene er blot arrangeret sådan at man ikke kan finde dem hvis man ikke kender dem på forhånd. Betydningsordbøger er opbygget *sema-siologisk*: Vi kender ordet, men ønsker oplysning om dets betydning. Den type søgning vi her taler om, er den modsatte: Vi kender betydningen (hovedbeklædning) og ønsker at få oplyst de forskellige betegnelser for den. Sådan en ordbog kaldes *onomasiologisk*.

Normalt finder man den slags oplysninger i en thesaurus, en begrebsordbog eller i et krydsogtværksleksikon, men da oplysningerne som sagt allerede er indeholdt i ordbasen, er det nærliggende at gøre dem søgbare ved hjælp af en særlig søgefunktion. Det kræver ganske vist en ikke ubetydelig redaktionel bearbejdning at beskrive det net af betydningsforbindelser der er mellem sprogets ord, i en form så det bliver elektronisk søgbart. Derfor indleder DSL i 2005 et samarbejde med Center for Sprogteknologi ved Københavns Universitet om at skabe et sådant sprogteknologisk betydningsnet (projektet DanNet, finansieret af Statens Humanistiske Forskningsråd) på grundlag af *Den Danske Ordbogs* artikler. Resultatet vil – foruden anvendelsen til begrebsorienterede søgninger i ordnettet – også kunne benyttes mere generelt inden for forskellige former for intelli-

gent informationshåndtering i sprogteknologiske it-systemer, fx til indholdsresuméer af tekster eller til begrebs- og emnesøgninger med søgemaskiner i stedet for søgning alene på tekststrengene.

Tidsramme

De her nævnte muligheder skal tages med de forbehold der knytter sig til et projekt i en indledende fase. De er udtryk for hvad vi anser for både vigtigt og realistisk at gennemføre, men vi kender naturligvis ikke fuldt ud omfanget af de udfordringer der vil opstå undervejs. Efter planen vil de første tråde til ordnettet allerede kunne ses til foråret 2005, hvor DSL offentliggør en ny og forbedret version af Korpus 2000. Og når de bærende tråde for alvor er spundet i løbet af et par år, måske allerede før, vil selve ordnettet kunne lanceres i en version hvor der vil være fuld adgang til samtlige ODS-artikler, i første omgang dog sandsynligvis med reduceret søgefunktionalitet og uden at sammenfletningen med supplementsartiklerne er gennemført. Derefter vil stadig flere tråde gradvis komme til indtil ordnettet med udgangen af 2009 skal være udbygget og funktionsdygtigt. For en god ordens skyld skal jeg understrege at tjenesten stilles gratis til rådighed i projektperioden. Om det også kan ske efter 2009, ligger ikke fast på nuværende tidspunkt.

Lars Trap-Jensen (født 1960)
ledende redaktør, Det Danske Sprog-
og Litteraturselskab

Jul på mange sprog

Vi ved, hvad julen er; men hvor kommer ordet *jul* fra? Hvad hedder juleaften og julemanden på andre sprog, og hvordan ønsker man hinanden glædelig jul på andre af sprogene i Europa? Det er nogle af emnerne for denne korte artikel, hvor jeg ser på *jul* i de mest kendte europæiske sprog, fra Finland i nord, Grækenland mod syd, Portugal mod vest, og Rusland mod øst.

Sig jolly til din jul?

Ordet *jul* har ifølge de etymologiske ordbøger en omstridt oprindelse. Men de er dog enige om, at det kommer fra gammeldansk *ivl* og oldnordisk *jól*. Der er heller ikke tvivl om, at *jól* er oprindelsen til engelsk *yule*, som stadig findes i *yuletide* ('juletid') og i *yule log* (en brændeknude, som iflg. gammel skik lægges på ilden juleaften). Det er også oplagt, at finsk *joulu* ('jul') er lånt fra en form af det oldnordiske *jól*.

Det er derimod usikkert, hvor *jól* kommer fra. Man har tidligere leget med tanken om, at *jul* skulle kunne føres helt tilbage til indoeuropæisk – til et rekonstrueret ord, der også havde med det moderne ord *hjul* at gøre. Man kunne tænke sig et *hjul*, der drejer, altså årsskiftet, »århjul« eller »hjulår«. Om denne idé siger den etymologiske ordbog *The Concise Dictio-*

nary of English Etymology dog, at den er »perfectly futile and explains nothing« ('aldeles nytteløs og intet forklarer').

Men hvis vi går tilbage til oldnordisk *jól*, så er det muligt, at det har sat sig flere spor i engelsk end blot *yule*. Visse sprogforskere mener, at det engelske *yule* er relateret til engelsk *yawl* ('hyle', fx under en fest), hvortil også det tyske *jodelen* er relateret (dansk *jodle*, 'at synge med hurtige skift mellem falset og naturligt stemmeleje').

Det er også en mulighed, at *jól* skulle være ophav til det engelske *jolly*, 'munter'. For øvrigt kan ordet *jolly* virke forstærkende, som fx *he is jolly clever* ('han er vældig klog'), *take jolly good care* ('pas nu vældig godt på'). Man kan tænke på en glædesfest, fordi solen er ved at komme tilbage – lysere dage anes. Deraf begreberne på dansk *julespøg* (og *nytårs-løjer*) (altså en masse skæmt, derfor måske også *jolly* ('munter')) af det gamle oldnordiske ord *jól*. Mere spekulativt er det, at *jul* har forbindelse til latinsk *iocus*, 'spøg' og dermed til engelsk *joke* (på dansk *joker*, idet ordet altså egentlig formentlig betyder noget med fest og spøg).

Jul på andre sprog

I Norden siger vi *jul*. Det gælder såle-

des også svenskerne og nordmændene. Og som nævnt siger finnerne *joul*, et låneord fra nordisk. *Joulukuu* ('december') er egentlig julemåneden, idet finsk angiver de 12 måneder ud fra månedernes aktiviteter (ikke med vores låneord fra latin, januar, februar, marts osv. For eksempel hedder juli *heinäkuu*, dvs. 'hørmåneden' på finsk. Det kan en passant nævnes, at de slaviske sprog polsk og tjekkisk også betegner de 12 måneder ud fra årets aktiviteter, men ikke altid sammenfaldende, altså ikke ud fra de samme aktiviteter i de to lande.

Med udgangspunkt i latinsk *nativitas* ('fødsel') og adjektivet *natalis* ('fødsels-'), har man følgende ord i de romanske sprog for at betegne julen, fransk *Noël* (af *natalis*), spansk *Navidad*, italiensk *Natale*, og portugisisk *natal*.

En række sprog tager udgangspunkt i ordet *Kristus*. Det gælder fx engelsk. *Christmas* betyder 'Christi messe', dvs. messe for Kristus. Den lidt kuriøse skrivemåde *Xmas* kan forklares ved, at engelsk *Christ* stammer fra det græske *christós*, 'den salvede' (Herrens salvede), hvor *ch-* står for det græske *chi-* (udtales som tysk *ch* som i *ich*, 'jeg') med skriftligt sammenfald med det græske *chi* og vores *x*, men med forskellig udtale. På hollandsk hedder jul tilsvarende *kerstmis*; mens det på græsk hedder *Xristùjenna*, 'Kristi fødsel'.

Også russisk *rozdjestvó* betyder 'fødsel', men altså uden at nævne Kristus. Og på polsk hedder jul *boże narodzenie*, hvilket betyder 'guddommelig fødsel'.

Tysk indtager lidt af en særstilling med *Weihnachten* ('hellige nat'). *Weih* har vi på dansk i *vie* eller *indvie* og i *vi* ('helligdom') i fx Viborg og Odense (af Odins *vi*, 'Odins helligdom').

Glædelig jul

I denne måned lyder denne hilsen så mange gange i Danmark, at hvis man kunne optage en enkelt gennemsnitsfamilies brug af denne hilsen på bånd, ville båndet kunne nå mange gange rundt om et stort juletræ!

På svensk: *god jul*.

Finsk: *hyvää joulua*.

Engelsk: *Merry Christmas*.

Hollandsk: *Prettige Kerstmis*

Tysk: *Fröhliche Weihnachten*.

Spansk: *Felices Pascuas* ('lykkelig påske'). Det er ikke en fejl med *Pascuas*, 'påske' (egentlig påske i flertal!) Selv om *pascua* egentlig betyder påske (især jødernes påske, hebræisk *pesach*, 'passage', om jødernes udgang af Egypten), så betyder *Felices Pascuas* både 'god påske', 'god pinse' og 'god jul'. På spansk hedder påske derimod *Semana Santa*, 'den hellige uge'. *Pascuas* bruges folgelig ved alle store begivenheder i kirkeåret afhængig af, hvor man befinder sig i kalenderåret.

Italiensk: *Buon Natale* ('god jul').

Fransk: *joyeux Noël* ('glædelig jul')

Portugisisk: *Feliz Natal* ('lykkelig jul').

Græsk: *kalá xristùjenna* ('god Kristi fødsel').

Russisk: (*Pozdravljaju vas*, 'jeg lykønsker Dem') *s prazdnikom rozdjestvá*, 'med festen for fødselen'.

Polakkerne siger: *Wesołych świąt*,

'(jeg ønsker Dem) en munter hellig fest'.

Julemanden

Forgængerer for den danske julemand var julenissen (ordet nisse af fornavn *Niels*) og julevætten og julebukken. Vætten er et overnaturligt væsen

På **svensk** kaldes julemanden *jultomte*.

Engelsk: *Santa Claus* (af græsk *nikolaos*, 'folkets sejr'. *Nikolaos* er også oprindelsen til dansk *Niels*, *Nicolaj*, *nisse*, *Klaus* og *Claus*. *Klaus* eller *Nicolaos* går også igen i polsk.

Tysk: *der Weihnachtsmann*.

Hollandsk: *de Kerstman*.

Fransk: *Le Père Noël*.

Spansk: *El Papá Noel* eller *San Nicolás*.

Italiensk: *Il Babbo Natale* (*Babbo* er kæleord for *papá*).

Portugisisk: *Papá de Noel*, *Papai Noel*.

Græsk: *O ájos vasilis* (*vasiliás*) ('den hellige konge', en af de Hellige Tre Konger).

Finsk: *Joulu-pukki*. Russisk: *djed moroz* ('bedstefar frost').

Polsk: *San Mikołaj* (med *m*).

i menneskelig skikkelse; ordet kommer af oldnordisk *vettr*, 'ting' eller 'væsen' (egentlig 'hvad der tales om'). En *vætte* er på tysk *Wicht* ('en fyr' eller 'en nisse'), svarende til engelsk *wight* (gammelt ord for menneske), *whit* ('en ting') som i *not a whit*, 'intet overhovedet'. Ordet findes også i slavisk *vesti* ('ting'), samt i latinsk *vox* ('stemme') og *vokal*.

Juleaften

På svensk hedder den *julafton*.

På engelsk: *Christmas Eve* (eve findes i det danske ord *aften*, i dialekt (*god*)*awten*).

Tysk: *Heiligabend* eller *Heiliger Abend*.

Hollandsk: *Avond voor Kerstmes* ('aftenen før kærtemessen' (formodentlig kærte!))

Fransk: *la veille de Noël* ('aftenen for jul') (*veille* af latinsk *vigilia*, 'våge-aften'). Lillejuleaften hedder på fransk *l'avant-veille de Noël*.

Spansk: *la Nochebuena* ('den gode aften'). Lillejuleaften hedder *la víspera de Nochebuena* (*víspera* er dansk-latinsk *vesper*, 'aften').

Italiensk: *sera della vigilia di Natale* ('jule-våge-natten').

Portugisisk: *a véspera de Natal* eller *a noite de Natal* ('julenat')

Græsk: *Paramoní Xristújenna* ('dvælen' eller 'ophold ved Kristi fødsel').

Finland: *jouluaatto* (*aatto*, 'aftenen før').

Russisk: *Sotjelnik*.

Polsk: *wigilia* også *wilia Bożego narodzenia* ('dagen før den guddommelige fødsel').

Jul i det katolske Spanien

Til sidst kan jeg give et eksempel på juleord i et katolsk land, Spanien – med større eller mindre forskel mellem traditionerne at fejre julen på. Nogle nøgleord i forbindelse med jul i Spanien kunne være:

La misa del gallo, messen ved første hanegal, hvor man går til midnatsmesse.

Julekrybbe: I Spanien taler man både om om *pesebre*, *nacimiento* og *belén*. *Pesebre* er en krybbe (for heste) (fra latinsk *præsæpis*, egentlig 'område med hegn foran'). *Nacimiento* er 'fødsel'. Og *belén* er en forkortelse for Bethlehem, som egentlig betyder 'brødhuset' på hebraisk (*beit* 'hus', *læxæm* 'brød'). Alle tre gloser er eksempler på begrebet *pars pro toto* ('del for helheden'), da de jo hver især oprindeligt betegnede en enkelt detalje ved den hellige julehistorie. Alle tre gloser betegner nu julehistorien i sin helhed.

En anden ting, der påkalder opmærksomheden, hvis man gæster Spanien i julen, er det spanske statslotteri, *La Lotería Nacional*, hvor alle gør sig forhåbninger om at vinde *el (premio) gordo*, 'det fede lod'.

Det bør nævnes, at børnene først får gaver den 6. januar. De uddeles af julemænd forklædt som De Hellige Tre Konger, i spansk version Baltasar, Caspar og Melchor.

Hvad julemenuen angår, så er der tradition for kalkun og *turrón*, en slags meget hård mandelkage (som de vigtigste retter).

Det kan til sidst siges, at juletræet

vinder mere og mere indpas hos spanske familier, nok under påvirkning fra de mange nordboer, som har slået sig ned i Spanien. Modsat er de såkaldte julekrybber blevet almindelige i Danmark, især i stormagasiner og større forretninger, og efterhånden også i en del private hjem.

Hermed ønsker jeg alle læserne en glædelig jul!

Knud-Erik Kjær Madsen (f. 1930)
tidl. lektor i romanske sprog
ved Handelshøjskolen i Aarhus

En tak til Grethe Bergstrøm Højbjerg, med hvem jeg har diskuteret mange detaljer og som har været min effektive sekretær.

Sær skrevne ord

■ *Mål og Mæle beder læserne om hjælp*

På Københavns Universitet findes et sted, som i daglig tale hedder »Lyntryk«. Det er et lokalt trykkeri, som bl.a. fremstiller undervisningskompendier – i rasende fart til en meget lav pris. Officielt hedder det Kopiservice.

Sådan står der dog ikke på skiltene. Jo flottere og dyrere, de er, desto længere er der mellem leddene i det sammensatte navn, og desto mere forkerte er skiltene på sin vis. Heller ikke på det institut, som Kopiservice er vokset ud af, skriver man altid *Kopiservice* rigtigt. »... det er slut med brug af *Kopi Service*, hvor lærere hidtil har kunnet få ...« (Thomas Bredsdorff i *Nordlys*, Medarbejderblad på Institut for Nordisk Filologi, april 2001).

Hvornår bliver ord fejlagtigt skrevet i to?

I det foregående nummer af *Mål og Mæle* blev det klart, at en del af læserne var endog stærkt irriterede over sådanne fejlagtige opdelinger af ord. I redaktionen er vi et par stykker, et mindretal, der tror, at det faktisk kan lade sig gøre at påvirke den sproglige udvikling. Vi tror, at det kan lade sig gøre at øge den almene opmærksomhed på, hvad der er ét ord, og hvad der er flere, fx ved at øge de

lærerstuderendes opmærksomhed på emnet og problemet.

Men vi tror også, at en indsats forudsætter en lidt nøjere indsigt i problemet. Vi må vide mere om, *hvilke* ord der er særlig udsatte for fejlagtig særskrivning, og i hvilke sammenhænge de er det. Fremtidige indsatser må så indrette sig efter denne viden, hvad enten der er tale om opgaveforslag til seminariernes danskundervisning, indslag i skolernes sprog dage eller sprogminutter i radioen.

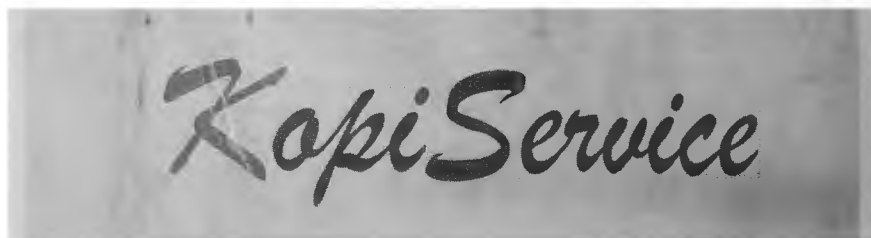
Derfor beder vi læserne om hjælp. Vi vil gerne modtage eksempler på ord, som fejlagtigt er skrevet i to. Og vi vil gerne se lidt af ordenes omgivelser, i det mindste den helsætning ordet stod i. Sådanne enkelttekstempler eller hele eksempelsamlinger sendes med alm. post til

Holger Juul,
Institut for Nordiske Studier og
Sprogvidenskab,
Københavns Universitet,
Njalsgade 86,
2300 Københavns S,

eller med e-post til

Carsten Elbro på
ce@cphling.dk.

Redaktionen

Jo flottere og dyrere skilt, jo mere forkert. Skiltene findes med få meters afstand.
Se side 31.